

Milletini ve Devletini Arayan Bir Etnik Grup: Azerbaycan Örneği (1850-1920)

Orkhan VALİYEV*

Özet

Modernite'nin ilk sonucu geleneksel hiyerarşik yapıya karşı özgür bireyin doğurması olmuştur. Milliyetçilik ise bireyi eşitlik (vatandaşlık) vaadiyle ulusal toplulukların parçası haline getirmiştir. Dolayısıyla milliyetçiliğin modern siyasi yapıya özgü bir kültür olduğu söylenebilir. Ancak ulus-oluşumu (nation-formation) ve ulus-inşa (nation-building) bütün toplumlarda aynı yöntemle tecrübe edilmemiştir. Hroch ulus-inşa süreçleri için üç model -büyük millet, küçük millet ve ara vaka- önermiştir. Bu doğrultuda milliyetçilik çağında devletçilik geleneği kesilmiş ve sömürge altında olan baskın olmayan etnik grupların uluslaşma süreçleri küçük millet modeli çerçevesinde ele alınabilir. Bu çalışmada Çarlık Azerbaycanı'nda uluslaşma süreci küçük millet modeli çerçevesinde ele alınmıştır. Küçük millet modelinin kullanılmasındaki temel amaç ulus-inşanın millet ve devlet yaratma süreci olduğuna dikkat çekmek olmuştur. Bu bağlamda milli hareketin A evresi'ndeki aydınlanmanın kolonyal modernleştirme çerçevesinde şekillendiği sonucuna varılmıştır. Bu nedenle milli tutumdan (egemen millete karşı politik talep) ziyade geleneksel toplumsallığın, dinin eleştirisinin hakim olduğu görülmüştür. B evresi'nde ise 1905 Devrimi ve Ermeni-Müslüman çatışması ise milli canlanışı doğurmuştur. Bununla beraber ulus-devlet anlayışı (sınırların belirlenmesi) doğamamıştır. C evresi ise bizatihi Türkçülük ideoloji çerçevesinde Azerbaycan Davasının (ulus-devlet) doğmasını temin etmiştir. Dolayısıyla modern Azerbaycan'ın ulus-inşa süreci milletini ve devletini arayan baskın olmayan bir etnik grubun hikayesi şeklinde gelişmiştir.

Anahtar Kelimeler: Modernite, Milliyetçilik, Küçük Millet, Çarlık Azerbaycanı, Milli Hareket

An Ethnic Group Which Was Seeking Its Nation and State: The Azerbaijan Case (1820-1920)

Orkhan VALIYEV *

Abstract

The first result of modernity was the birth of the free individual against the traditional hierarchical structure. Nationalism, on the other hand, made the individual a part of national communities with the promise of equality (citizenship). Therefore, it can be said that nationalism is a culture specific to the modern political structure. However, nation-formation and nation-building have not been experienced in all societies in the same way. Hroch proposed three models - big nation, small nation, and intermediate case - for nation-building processes. In this direction, the nationalization process of the non-dominant ethnic groups, whose statehood tradition was cut and under colonial era in the age of nationalism, can be handled within the framework of the small nation model. In this study, the process of nationalization in the Tsarist Azerbaijan has been handled within the framework of the small nation model. The main purpose in using the small nation model has been to point out that nation-building is the process of creating a nation and state. In this context, it is concluded that the enlightenment in the A phase of the national movement is shaped within the framework of colonial modernization. For this reason, it is seen that traditional socialism and criticism of religion are dominant rather than national attitude (political demand against the dominant nation). In phase B, it caused a national revival as a result of the 1905 Revolution and the Armenian-Muslim conflict. However, the nation-state understanding (setting borders) could not be born. Phase C itself ensured the birth of the Azerbaijani Case (nation-state) within the framework of Turkism ideology. Therefore, the nation-building process of modern Azerbaijan has developed as the story of a non-dominant ethnic group seeking its nation and state.

Keywords: Modernity, Nationalism, Small Nations, Tsarist Azerbaijan, National Movement

1.Giriş

Modernitenin dolayısıyla milliyetçiliğin etkisinin ortaya çıktığı ondokuzuncu yüzyılda sömürge altında olan toplulukların uluslaşma süreci millet ve devlet arayışı olarak nitelendirilebilir. Geçmişte bir devlet tecrübeleri olmakla beraber – geçmişte (Ortaçağ) devlet kurmayan ezilen milliyetlerin milli hareketleri'nin başarı oranı yüksek olmamıştır – devletçilik geleneğini kesildiğinden dolayı küçük milletlerin süreci farklı bir biçimde gelişmiştir. Örneğin millet bilincine sahip Alman entellektüelleri devletin bütünlüğünü hedeflemişler (Greenfeld, 2017). Osmanlı örneğinde ise milliyetçilik bizatihi devleti kurtarmak için tercih edilmiş (veya edilmek zorunda kalmış) bir yöntem olmuştur. Dolayısıyla devlet kendi milletini aramıştır.¹ Ancak küçük milletler ise uluslaşma sürecinde hem millet hem de devleti yaratmak durumunda kalmışlar.

Küçük milletlerin farklı bağlama (context) sahip olmaları uluslaşma süreçlerinin egemen milletlerden (devlet veya elitler, soylular tarafından gerçekleştirilmiştir) farklı bir yol izlediğini söylemeye yeter bir neden olarak gösterilebilir. Zira baskın olmayan etnik grupların uluslaşma süreçleri eski rejimin kapitalist dönüşüm sonucunda eski hiyerarşik (Çarlık Rusya'da serfliğin/köleliliğin ilgası) ilişkilerin terk edilerek özgürlük ve eşit vatandaşlık ilkelerinin yerleşmeye başlamasıyla mümkün olmuştur. Ancak bundan sonra milli bilince erişmiş aydınlar kendi toplulukları için milli bir tutum içerisine girmişlerdir (Hroch, 1990: 107).

Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma sürecine yönelik yapılan çalışmalarda -ister şahıslar bazında, isterse de genel bir değerlendirme olsun- milliyetçilik çağında Azerbaycan Türkleri'nin mahkum millet veya baskın olmayan etnik grup (Hroch, 1995) durumunda olduğunu gözden kaçırmışlardır (Nesibli, 2019). Bu bağlamda uluslaşma sürecine yönelik eksik (kimi zaman anakronik) değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada uluslaşma sürecinin egemen milletlerden farklılığının gösterilmesi için küçük millet modeli tercih edilmiştir. Bu bağlamda sürecin baskın olmayan etnik grubun uluslaşma süreci -millet ve devlet yaratma- olduğu sonucuna varılmıştır.

Litaratür incelendiğinde Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma süreci üzerine yapılmış araştırmalar arasında süreci bütünlükçü bir biçimde ele alan çalışmaların az olması dikkat çekmektedir. Yapılan çalışmalar genellikle tekil kişiler üzerine yapılmıştır. Diğer taraftan uluslaşma sürecini ele alan çalışmalar ise genellikle 1905 öncesini dikkatten kaçırmıştır. Buradan hareketle yapılan çalışmalarda Ahundzade ve Resulzade'nin anlayışlarına fark koymaksızın milliyetçi sıfatıyla araştırma yapıldığını söylemek mümkündür. Böyle olunca uluslaşma sürecinin mahkum/ezilen/küçük millet çerçevesinde geliştiği göz ardı edilmiştir. Bu çalışma süreci küçük millet modeli çerçevesinde ele almış ve A Evresi'ndeki aydınların milli bir tutum içerisinde - yani verili bir millete seçebilecekleri milli kimlik sunmak- olamayacağı hipotezinden hareket etmiştir. Çünkü milletleşme süreci bizatihi millet ve devletin yaratılması süreci olmuştur (Bkz., Tablo 2).

¹ Alman ve Osmanlı/Türk milliyetçiliği için ayrıntılı bkz., Ayşe Kadioğlu, Devletini Arayan Millet: Almanya Örneği. Toplum ve Bilim. Sayı 62, 1993. s. 95-112; Ayşe Kadioğlu, Milletini Arayan Devlet: Türk Milliyetçiliğinin Açmazları. Türkiye Günlüğü, Sayı 75, 2003. s. 137-153.

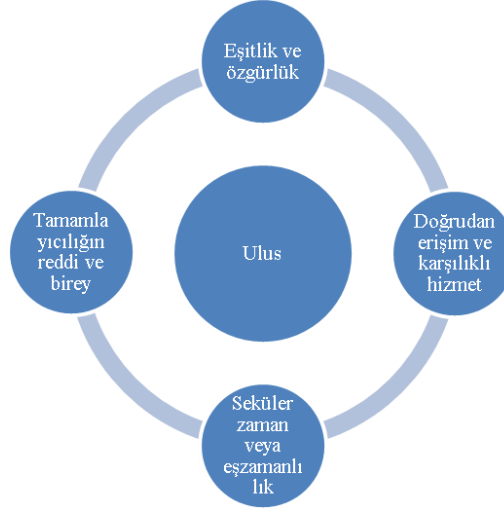
Uluslaşma süreci uzun bir süreci –bizce 1850-1920 yıllarını kapsamıştır. Bu çalışmada bir arşiv çalışması yapmaktan ziyade ikinci kaynaklar üzerinden entelektüel bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmanın kapsamı A, B, C evreleriyle sınırlı tutulmuş olup Cumhuriyetin ilanı ve devlet inşa sürecine girilmemiştir.

2.Modernite, Milliyetçilik ve Küçük Milletler

Modernite'nin ayak sesleri Rönesans'ın “yeni bir dünya imajına kadar gider. Ancak bilimde, sanatta vs. bir nevi yenilenmeye neden olan buluşlar, yenilikler Rönesansta vuku bulmasına rağmen ikilikten (dini ve laik) kurtulamamıştır. Rönesansı modernitenin “yakın geçmişi” (Bumin, 2016, 1. Bölüm) olarak nitelendirmemize olanak sağlayan keşfettiği yeni “insan formunu” (West, 1998, Giriş) “dünyanın merkezi” belirlemesinden kaynaklanmıştır (Russ, 2012: 7; Baudart, 2012: 136, 137). Yani Rönesans insanı Tanrı'ya sırtını daha tam dönmemiştir. Dolayısıyla modernitenin yakın geçmişi olan Rönesans modernlerin yaptığı gibi geçmişle (zamanla) kavgaya tutuşmamıştır (Yılmaz, 2010). Taylor'a göre sosyal bilimlerin temel problemi olan modernlik bizatihi “yeni uygulamaların ve kurumsal biçimlerin, yeni yaşam tarzlarının ve yeni sıkıntıların bir karışımı” olarak ifade edilebilir. Modernlik (Batı modernliği) “pazar ekonomisi, kamusal alan ve kendi kendini yöneten halk” gibi modern toplumsallığın formları olarak ortaya çıkmıştır. Modern toplumsal formların ortaya çıkmasının temelinde ise modern toplumsallığın eskiye karşı kendi ahlaki düzen anlayışını doğurması olmuştur (Taylor, 2006: 11, 12). Modernitenin doğuşunu reform, devrim ve ansiklopedi kavramlarıyla da açıklamak mümkündür. Örneğin Rönesansla beraber eski/skolastik görüş kendi içinde parçalara ayrılmıştır (Shayegan, 1993: 54).

Modernite pre-modern dönemin topyekün inkarı olmaktan ziyade felsefi, politik vs. bağlamda bir genişleme olarak değerlendirilebilir. Modern dönemdeki gelişmeler Antik site devletlerine göre genişlemiş, Ortaçağın sınırları belli olmayan, geçişken Devletlerine göre yönetilebilir ulus-devletleri doğurmuştur. Bu anlamda modernite ile milliyetçilik arasında bir bağ kurulabilir. Zira milliyetçilik bizatihi modern eşitlik kavramıyla ilişkili bir hadise olarak değerlendirilebilir (Greenfeld, 2019). Charles Taylor (1931-) moderniteyi hiyerarşik toplumsallıktan doğrudan erişim (direct access) toplumsallığına evrilme bağlamında açıklamış ve bu yeni durumu eşitliğin tek yolu olarak yorumlamıştır (Taylor, 1999). Modernitenin alameti farikası Max Weber'in tanımlamasından hareketle rasyonalizasyon veya standartlaştırma olarak da ifade edilebilir. Bu rasyonalizasyon geleneksel olanın terk edilmesi veya aklın (reason) egemenliğine bırakılması olarak yorumlanabilir (West, 1998: 20). Rasyonalizasyonun sebebini ise siyasi gövdenin (Modern politk yapı için bkz., Tablo 1) hem Antik Çağa hem de Orta Çağa göre biçimsel dönüşüm yaşamasıyla açıklanabilir. Milliyetçilik ile modernite arasındaki ilk temas modernitenin ilk ideolojisi olarak değerlendirilebilecek liberalizmle olmuştur. Öyle ki başlangıçta milliyetçilik kendi kaderini tayin ilkesinden hareketle liberalizmle aynı yolu bile izlemiştir² (Tamir, 1993; Poole, 1991: 78-95).

² Modern siyaset kuramına ilişkin bkz., Farago, F. (2012). Modern Siyaset Kuramı: Hobbes ve Locke. J. Russ içinde, Modern Dünyanın Yaratılması (İ. Yerguz, Çev., s. 283-305). İstanbul: İletişim.

Tablo: 1 Modernite ve Siyasi Gövde

Bu tablo Taylor'un Modern Toplumsal Tahayyüller eserinden hareketle kurgulanmıştır. **Kaynak:** Charles Taylor, (2006). Modern Toplumsal Tahayyüller. Çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Metis. s. 13-31, 168.

Milliyetçiliğin temel karakteri onun modernliğidir. Modernite ve milliyetçiliği peşi sıra kullandığımız zaman zihnimize çağrışım yapan temel kelimelerden/kavramlardan birisi standartlaştırma olacaktır. Modern bir hadise olarak milliyetçilik bizatihi modern toplum ve devletten hareketle türemiştir (Konh, 1965). Öyle ki modern toplumun özelliklerinden olan yüksek seviyede eğitim, okuryazarlık vs. modern öncesi hiçbir toplumda görülmemiştir. Modern toplumsallık insanlar arasındaki iletişimi kolaylaştıran araç ve gereçleri türetmiştir. Dolayısıyla modern toplumlarda milliyetçiliği doğuracak araç gereçler bizatihi devlet kontrolünde gerçekleşmiştir. Yani modern toplumlarda devlet eliyle homojenliğe hizmet edecek resmi dil ve kültürün oluşturulması bir nevi işlevsel zorunluluktur [functional imperative] (Taylor, 1999: 220, 221)³. Modern bir hadise olan milliyetçilik yaranmış düzensizliğe karşı bireylerin cevabı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu durum bir kaçınılmazlık içermez. Yani milliyetçilik ortaya çıkmaya da bilirdi. Temel amaç bireylerin birlik hedefi olmuştur. Milliyetçiliğin eşitlikle özdeşleştirilmesinde birey kavramının önemi olmuştur. Öte taraftan milliyetçilik millete dayanan milli kimlik, bilinç, kolektifliklerle ilgili fenomenleri de kapsayan şemsiye bir terim olarak kullanılabilir (Greenfeld, 2006: 69; Greenfeld, 2019). Greenfeld (2006)'in çalışmasında milliyetçiliğin özelliği/özgüllüğü insan kavramına - egemenliğin taşıyıcısı, sadakatın merkezi öznesi ve kolektif dayanışmanın temeli- ve bu kavramdan türeyen millete dayanmaktadır (70). Milliyetçilik bütün temel Avrupa örneklerinde olduğu gibi statü tutarsızlığından (status-insecurity) kaynaklanmış ve günün sonunda milliyetçilik herkes'in erişebileceği haysiyet anlayışını hakim kılmıştır (Greenfeld, 2006: 72).

Milliyetçiliğin bizatihi modernitenin, standartlaştırma'nın bir sonucu olduğuna yönelik genel, yaygın bir yaklaşımın oluştuğunu söylemek mümkündür. Ancak millet-inşa veya uluslaşma süreçlerinin her yerde aynı seyri izlemediğini de söylemek lazım (Bkz., Tablo 2). Bu anlamda milliyetçilik çağında devletçilik geleneği kesintiye uğramış, sömürge altındaki baskın olmayan

³ Bununla ilgi ayrıntılı bkz., Ernest Gellner, (1992). Uluslar ve Ulusçuluk. Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan. İstanbul: İnsan Yayınları.

etnik gruplar'ın uluslaşma süreçlerini modernitenin kurucu⁴ milletleriyle aynı yöntemle değerlendirmek yanlış bir sonuca varmamıza neden olabilir. Bu nedenle baskın olmayan etnik gruplar'ın uluslaşma süreçlerini küçük millet -ancient regime karşıtı bir mücadeleyle beraber, kendi etnik kökeninden olmayan bir elite karşı da mücadele demektir- modeli bağlamında Hroch'un A, B, C modeli çerçevesinde değerlendirildiği takdirde sürecin hem ulusu, hem devleti inşa süreci olduğu anlaşılabilir (Hroch, 1985; Hroch, 1990; Hroch, 1995). Örneğin Çarlık Azerbaycanı'nda uluslaşma süreci hem millet hem devlet yaratma süreci olarak ele alınabilir.⁵ Çünkü Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da politik, askeri hakimiyet kurması sonucunda Azerbaycan'daki idari yapı (merkezi bir hakimiyetten ziyade birbiriyle ekonomik, politik, askeri ilişkisi olmayan beylikler (hanlıklar) mevcuttu) değiştirilmiş, Çarlık idari yapısı oluşturulmuştur. Dolayısıyla Ahundzade ile başlayan kolonyal modernleştirme ve milliyetçilik süreci devletsiz bir biçimde başlamıştır. Öte taraftan Alman örneğinde olduğu gibi parça halinde de olsa Müslümanlara/Türklere ait idari yapılar (beylikler) varlıklarını koruyamadığı için entellektüellerde bir millet fikri (milli tutum) de oluş(a)mamıştır. Küçük milletlerin hikayesi sömürge altına düşmelerine rağmen yokolmamak şeklinde açıklanabilir (Hroch, 2004). Ülken'in (2016) çalışmasında milliyetçilik çağında sömürge altında olan ulusların merkezileşme ve monarşi evrelerinden geçmeden doğrudan imparatorlukların dağılması sonucunda ortaya çıktıklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla bu tür uluslar "içten ve kendiliğinden ekonomik bir gelişmeden ziyade, siyasi zorlamaların mahsulüdür. Onlarda siyasi yapı ekonomik fonksiyonların tekamülü neticesi olmayıp, tersine olarak ekonomik fonksiyonlar siyasi faaliyetin neticesidir" (115, 116).

Tablo 2



Bu tablo Hroch'un Hroch How much does Nation Formation Depend on Nationalism? makalesinden hareketle kurgulanmıştır. **Ayrıntılı bkz.**, Hroch , M. (1990). How much does Nation Formation Depend on Nationalism? East European Politics and Societies, 4(1), 101-115.

⁴ Bununla ilgi bkz., Hroch, M. National Self-Determination from a Historical Perspective. Canadian Slavonic Papers, 37(3/4), 1995, 283-299; Hroch, M. From ethnic group toward the modern nation: the Czech case. Nations and Nationalism, 10 (½), 2004, s. 95-107; Liah Greenfeld, (2017). Milliyetçilik. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Alfa.

⁵ Devletini arayan millet ve milletini arayan devlet milliyetçilikleriyle ilgili ayrıntılı bkz., Ayşe Kadioğlu, Devletini Arayan Millet: Almanya Örneği. Toplum ve Bilim. Sayı 62, 1993. s. 95-112; Ayşe Kadioğlu, Milletini Arayan Devlet: Türk Milliyetçiliğinin Açmazları. Türkiye Günlüğü, Sayı 75, 2003. s. 137-153.

Avrupa'daki ulus-inşa süreci feodal devlet anlayışının sivil devlete doğru evrilmesine ve yeni elit sınıfının ancient regime'e karşı mücadele sürecinde kendisini ulusun temsilcisi olarak tanımlaması şeklinde gelişmiştir. Dolayısıyla egemen ulus-inşa modeli mevcut yapının/devletin dönüşümü olarak şekillenmiştir. İkinci bir yöntem olan küçük millet modeli ise imparatorlukların bünyesinde gerçekleşmiştir. Bu gruplarda kapitalizm milliyetçiliğe neden ol(a)mamıştır. Çünkü kapitalizm küçük milletleri veya baskın olmayan etnik grupları egemen milletin yeni elit sınıfıyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu nedenle aydınlar ulus-inşa için gerekli şartların karşılanması için -eşit haklar, milli dil ve kültür, ekonomik gelişme, sosyal özgürlük ve politik otonomi- mücadele etmişlerdir. Üç evreden (A, B, C) ibaret bu süreci milli hareket olarak tanımlamak mümkündür. Her evrede aydınların sürece olan katkılarını anlamak için üç evre için de milliyetçi (nationalist) terimini kullanmaktan kaçınmak gerekir⁶ (Hroch, 1990: 108, 109). Dolayısıyla moderniteyle ilişkilendirebileceğimiz milliyetçilik veya ulus-inşa süreçleri toplumdan topluma farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Bu çalışma küçük millet modeli çerçevesinde ele alınmıştır.

3.Kolonyal Modernleştirme ve Müslümanın Aydınlanma/Kurtarılma Çabası

Çarlık Rusya'nın milletleşmesi veya milliyetçiliği literatürde genellikle tartışmalı da olsa egemen milletler'in tecrübesi bağlamında değerlendirilmektedir.⁷ Rus milliyetçiliğinin başlangıç tarihi üzerine tartışmalı tarihler mevcuttur (Greenfeld, 2019; Koyre, 1994). Bununla beraber Rus modernleşmesi, milliyetçiliği Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da ve bilhassa Azerbaycan'da siyasi, askeri hakimiyeti kazanmasıyla (1828)⁸ kolonyal modernleştirmeye neden olmuştur. Çünkü modernite karşısında geriliğini hisseden Müslümanlar Osmanlı ve İran bağlamında devlet refleksiyle hareket ettikleri halde Kafkasya'nın veya Azerbaycan'ın Müslümanları sömürge altında olduklarından modernleşmeyi kolonyal çerçevede tecrübe etmişlerdir. Bu bağlamda milli hareketin A evresi ulusun oluşumu (nation-formation) veya ulus oluşumunun başlangıcı gibi ifade edilebilir.⁹

Kafkasya'da Çarlık Rusya varlığı hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar için geleneksel/hiyerarşik toplumsallığın tehdit altına girmesine neden olmuştur. Öyle ki, Çarlık Kafkasya'da hakimiyetini tesis ve temin edebilmek adına bölgenenin mevcut toplumsallığını dönüştürmeyi hedeflemiştir. Örneğin Mirza Feteli Ahundzade (1812-1878)'nin halk dilinde

⁶ Ara model çalışmanın konusu dışında olduğundan yer verilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Hroch, M. How much does Nation Formation Depend on Nationalism?. East European Politics and Societies, Sayı 4, No 1, 1990, s. 101-115.

⁷ Egemen millet, küçük millet vs. ayırımı ve Rus milliyetçiliği için bkz., Hroch, M. National Self-Determination from a Historical Perspective. Canadian Slavonic Papers, 37(3/4), 1995, s. 283-299; Hroch, M. How much does Nation Formation Depend on Nationalism?. East European Politics and Societies, Sayı 4, No 1, 1990, s. 101-115; Greenfeld, L. The Formation of the Russian National Identity: The Role of Status Insecurity and Ressentiment. Society for Comparative Study of Society and History. 1990. s. 549-591.

⁸ Ayrıntılı bkz., Tadeusz Swietochowski, (1988). Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920. Çev. Nuray Mert. Ankara: Baağlam Yayınevi; Mahmud İsmayılov, (Ed). (2007). Azerbaycan Tarihi. Yedi Cilt. IV. Cilt (XIX  sr). Bak : Elm

⁹ Nation-formation ve nation-building farklı anlamlar  ermektedir. Bu kavramlara ilişkin ayrıntılı bilgi  in bkz., Paul James, (1996). Nation-Formation: Towards a Theory of Abstract Community. London: Sage.

yazdığı komedilerin¹⁰ kolonyal bir modernleştirme çabasının sonucu olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu nedenle Ahundzade'nin zihninde, metinlerinde geleneksele, eski olana veya kutsala karşı -çoğunlukla (kısmen de Osmanlı) İran'daki geleneksel yönetimi hedef almıştır- bir eleştiri görüldüğü halde egemen millete karşı (Çarlık Rusya) bir eleştiri göröl(e)memiştir. Çünkü A evresi'nde Ahundzade'nin hitap edeceği cemaat daha oluşmamıştır (Hüseynzade, 2007: 191). Yani modern kimliğin veya modern insanın temel özelliğinin “değerli ötekiyle”¹¹ kurduğu diyalogla şekillendiğini (Taylor, 1991: 32, 33) varsaydığımızda Ahundzade Çarlık Rusya'nın bürokratik sistemi içerisinde kurduğu dille diyalog kuracak değerli ötekisini bulamadan -kimliğini belirleyemeden- ömrünü tamamlamıştır¹².

Ahundzade'nin metinleri incelendiğinde modern millet anlayışına vakıf olmakla beraber millet ve ümmet kavramlarının birbirinin yerine kullanıldığından belirsizlik olduğu görülmektedir (Mahmudlu, 2017: 131, 132). Bu anlamda Ahundzade'nin metinleri politik/milli bir hedefe sahip olmaktan ziyade “gelenekçilik karşıtı” (Shissler, 2005:161) gibi ifade edilebilir. Ahundzade'nin İslam dininde reform yapılmasını hedefleyen bir liberal olduğunu da söylemek gerekmektedir¹³. Yani Ahundzade eski-yeni karşısında yeni paradigmadan¹⁴ yana tavır almıştır. Çünkü milli hareketin A evresi'ndeki aydınlar -bilhassa Ahundzade- modernliğin/ilerlemenin ancak İslam'ın teolojik ilkelerinden arınmakla mümkün olacağına inanmıştır. Bu bağlamda bir Müslüman olarak Ahundzade'yi etkileyen şeyin geri kalmışlığın belirginliği olduğu ifade edilebilir (Shayegan, 1993: 46, 59). Bu nedenle Ahundzade'nin metinlerinde milliyetçilikten ziyade Müslüman halkının veya Müslümanların “geri kalmışlık” probleminde “ilerleme”yle çözüm bulma telaşı görülmektedir. Dolayısıyla milli hareketin A evresi'nin Müslüman halklarına “modern eğitim ve kültürel uyanış” çağırısı yapan aydınların akademik ilgisinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür (Shissler, 2005: 163, 191).

Ahundzade ilk kez yerel halk dilinde komediler yazmıştır. Komediler aynı zamanda çağdaş Azerbaycan edebiyatının da ilk eserleri olmuştur. Ancak Ahundzade burada aydınlanma düşüncesinin aklın ilkelerince önyargılara -dinsel, geleneksel anlayışa- karşı mücadelesinden etkilendiğinden komedilerde militanca bir tutum sergiler. Öte taraftan A evresi'nde ilk kez Azerbaycan tarihine ilişkin eser ortaya çıkmıştır. Abbaskulu Ağa Bakühanov (1794-1847) Gülistan-i İrem (1841) eserinde theoria-historia karşıtlığının tamamen çözülmediği kitabında Azerbaycan tarihine ilişkin ilk modern eseri ortaya koymuştur.

Öte taraftan A evresi'nde modern ulusların hayal edilmesinde başat rolü ifa eden gazete (Ekinci, 1875-77) tesis edilmiştir. Ancak Ekinci Gazetesi de kendisi için hitap edeceği toplumu bul(a)mamıştır. Bununla beraber A evresi'nde ilk aydın grubunun geleneksel toplumsallığa

¹⁰ Ahundzade 1850-55 yıllarında Kafkas valisi Vorontsov'un teşfikiyle halk dilinde 6 komedi yazmıştır. Komedilerle ilgili ayrıntılı bkz., Mirza Feteli Ahundzade, (2014). Seçilmiş Eserleri. Bakü: Kitap Kulübü. s. 263-429.

¹¹ Bu kavram için bkz., George Herbert Mead, (1972). Mind, Self, and Society. Ed. Charles W. Morris. Chicago: The University of Chicago Press.

¹² Örneğin metinlerinin -bilhassa Mektupların- tartışma konusu olması için sürekli İran'da ve Rusya'da önemli kişilere mektuplar yazmıştır. Ayrıntılı bkz., Mirza Feteli Ahundzade, (2005b). Eserleri. Bakü: Doğu Batı.

¹³ Ahundzade'nin İslam dininde protestonizm benzeri bir reformunu hedeflemesine ilişkin bkz., Mirza Feteli Ahundzade, (2014). Seçilmiş Eserleri. Bakü: Kitap Kulübü. s. 31-177.

¹⁴ Modern dönemde Müslümanların yaşadığı paradigma sorununa ilişkin bkz., Daryush Shayegan, (1993). Yaralı Bilinç. Çev. Haldun Bayrı. İstanbul: Metis Yayınları. s. 52-66.

karşı eleştiri yöneltmesi ve modern eğitimi savunmaları milli hareketin sonraki aşamalarında modern entellektüel grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla A evresi'ndeki aydınlar -bilhassa Ahundzade- baskın olmayan etnik grubun mensubu olmaya devam etmişlerdir. Ancak halk dilinde yazmaları modern kavramları -patriotizm, parlamentarizm, despotizm vs.- dilde dolaşıma sokmakla uluslaşma süreci için öncü çalışmalar (pioneering works) yaptıkları söylenebilir. Milli hareketin A evresi'nde aydınlanmanın temel ülküsü olan ilerleme mitinin etkisini görmekteyiz. Ancak ilerlemenin gerçekleşebilmesi ve yeni ahlaki düzenin toplumsal tahayyüle yerleşebilmesi için bir devrim gerçekleşmemiştir. Bu nedenle milli hareket sürecinde milliyetçi bilinç veya kimlik ihtiyacı aydınlanma prensiplerinden ziyade romantizm etkisiyle oluşmuştur.

4.Ben'in Bize (ulus) Dönüşümü: Romantik Milliyetçilik/Türkçülük

Johann Gottlieb Fichte¹⁵ (1762-1814)'nin Çağımızın Temel Karakteristikleri (1806) ve Alman Ulusuna Söylevler (1807/8) başlıklı metinleri arasında ciddi farklar olduğu söylenebilir. İlkinde milliyetçilikten uzak, evrensel bir tarih anlayışı işlediği halde ikinci konuşmasında ise Napolyon savaşlarının yenilgisi ile tamamen milliyetçi bir söylem geliştirmiştir (Fichte, 2006)¹⁶. Dolayısıyla burada bir savaşın etkisi sözkonusu olmuştur. Alman romantizminin veya milliyetçiliğinin oluşmasında Fransız Devrimi'nin de etkisini gözardı etmemek lazımdır. Çünkü erken Alman şairleri, filozofları devrimi'n Almanlar için de liberté, égalité ve et fraternité ideallerini gerçekleştireceğine inanmışlardır (Beiser, 2018: 15-31)¹⁷. Ancak Napolyon'a karşı yenilgiden sonra Luther'in milli bir bilinç içermeyen mirasının milliyetçi bir çerçeveden kullanıldığını söylemek mümkündür.¹⁸ Bu bağlamda Ahundzade'nin milliyetçiliğe evril(e)meyen mirasının -ana dilde yazmak ve geleneksel toplumsallığın eleştirisi- ancak B evresi'nde romantik milliyetçiler/Türkçüler tarafında milli bir çerçeveden istifade edildiğini söylemek mümkündür. Çünkü Ahundzade aşına olduğu millet kavramını modern anlamıyla egemen bir halkı imleyerek ifade etmemiştir. Diğer taraftan 1905 Devrimiyle aynı tarihlerde vuku bulan Ermeni-Müslüman çatışması aydınlar arasında toplumu örgütlemek için milli tututumun veya kimlik ihtiyacının belirginleşmesine vesile olmuştur.

Örneğin milli hareketin B evresi'nin simgesel metinlerinden olan Ali Bey Hüseyinzade'nin (1864-1940) Türkler Kimdir Kimlerden İbarettir? (1905) makalesi bizatihi milliyetçi bir çerçeveden hareketle başlamaktadır. Öyle ki, kimliğin öneminin bilincinde olan Hüseyinzade Türklerin kendilerini tanımakta, milli bilinç inşasında geride kaldıklarından öncelikli ödevin¹⁹ Türklerin kendilerini tanımaları olduğunda ısrar etmiştir (Hüseyinzade, 2007). Dil, tarih ve

¹⁵ Fichte'nin Alman milliyetçiliğindeki konumu üzerine bkz., Güçlü Ateşoğlu, Fichte ve Alman Milliyetçiliği. Doğu Batı, Sayı 39, 2006-07. s. 129-157.

¹⁶ Ayrıca bkz., Fichte. (2006). Alman Ulusuna Söylevler [1807-8]. E. A. Kılıçaslan , & G. Ateşoğlu (Dü) içinde, Alman İdealizmi I Fichte (s. 321-329). Ankara: Doğu Batı; Fichte. (2006). Çağımızın Temel Karakteristikleri. E. A. Kılıçaslan , & G. Ateşoğlu (Dü) içinde, Alman İdealizmi I Fichte (G. Ateşoğlu, Çev., s. 310-320). Ankara: Doğu Batı; Rüdiger Safranski, (2013). Romantik. Çev. Ali Nalbant. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık. s. 181-204.

¹⁷ Alman romantiklerinin Fransız Devrimi'ne karşı duydukları hayranlığa rağmen yaşadıkları hayal kırıklığı için bkz., Berlin, I. (2004). Romantikliğin Kökleri. (H. Hardy , Dü., & M. Tunay , Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

¹⁸ Luther'de milliyetçiliğin oluşmaması ile ilgili bkz., Liah Greenfeld, Milliyetçilik. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Alfa. s. 417-426.

¹⁹ Burada kurtuluş için bir ödev ahlaki önerdiğini söylemek mümkündür.

kültür bağlamında organik bir Türk tahayyül eden Hüseyinzade için Azerbaycanlı veya Azerbaycan Türk'ü önem arz etmemiştir. Ona göre Türkler'in ödevi öncelikle geçmişten/tarihten hareketle kendilerini bir bütün olarak tanımaları olmalı idi.

Bu bağlamda Çarlık Azerbaycanı'nda milli hareketin B evresi'ndeki şairlerin, aydınların da Fransız Devrimi'nin yaratmış olduğu mariflenme (aydınlanma) imkanına hayran olduklarını söylemek mümkündür. Çünkü Fransız Devrimi ve Aydınlanma ilerlemenin temel şartı olarak çağrışım yapmıştır. Ancak B evresi'nde hem 1905 Rus Devrimi'nin hem de Ermeni-Müslüman çatışmasının vuku bulması aydınları vatan kavramını imleyen romantik bir anlayışa, milliyetçiliğe doğru itmiştir. Daha doğrusu Alman romantikleri gibi Azerbaycan aydınları da egemen milletin yeni, liberal elitleri karşısında umduklarını (özgürlük, eşitlik) bulamadıklarından çareyi romantizmde bulmuşlardır. Dolayısıyla milli hareketin B evresi'nde milli prensipler çerçevesinde uluslaşma süreci için gerekli olan sembolik kaynakların -dil, tarih, kültür, coğrafya, ekonomi vs.- oluşmaya başladığı söylenebilir. Nitekim Hroch etnik vs. zeminde vuku bulacak bir çatışmanın ulusal canlanışın belirginleşmesinde etkili olacağını ifade etmiştir (Hroch, 1985: 184-186). B evresi'nde Rus Devrimi'nin vuku bulması -devrim liberal politikaları doğurmuştur- milli canlanışı yaratacak ana dilde matbuatın, okulların vs. açılmasını da beraberinde getirmiştir. Öte taraftan Ermeni-Müslüman çatışmasının vuku bulması da vatanseverliğin gelişmesine neden olmuştur.²⁰ Ana dilde matbuat ilk olarak milli hareketin A evresi'nde ortaya çıkmasına rağmen toplumsal bir uyanışa neden olamadan tarihe karışmıştır. Çünkü milli hareketin A evresi'nde Çarlığa karşı kolonyal eleştiri henüz vuku bulmamıştır. Bu nedenle milli hareket sürecinde milli bilincin uyanması bakımından matbuatın 1905 Devriminden sonra etkili olduğunu söylemek mümkündür (Shissler, 2005: 206).

B evresi'nde milli bilincin oluşmasında etkili olan milliyetçi aydınların genellikle dışarıda eğitim almış kimseler olduğu görülmektedir. Örneğin Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) ve Ali Bey Hüseyinzade dışarıda eğitim almış milliyetçi aydınlar olarak B evresi'nde milli canlanışın vuku bulmasında belirleyici olmuşlardır. B evresi'ndeki aydınların milli hareket sürecine katkısı eksiklikleri gidermeye çalışmış olmalarıdır. Yani A evresi aydınların kolonyal modernleştiyle eskiye düşman, yeniye hayran bir tavır takındıkları halde B evresi'ndeki aydınlar eksiklikleri milli (romantik) çerçevede değerlendirmişlerdir.

Hem Ağaoğlu hem Hüseyinzade ana dilde matbuatın oluşmasında etkili olmuşlardır. Ağaoğlu daha çok Ermeni-Müslüman çatışmasından hareketle Müslümanlar için eşit haklar talep ettiği halde Hüseyinzade daha çok romantik Türkçülüğe -dil, tarih, kültür- ilişkin teorik değerlendirmeler yapmıştır (Shissler, 2005: 207). Öte yandan Ermeni-Müslüman çatışmasının vuku bulması milli hareket sürecinde ilk kez milliyetçi teşkilatların (Difai, 1905) vuku bulmasına da neden olmuştur (Çağla, 2019: 40). Milli hareketin B evresinde değerlendirebileceğimiz Hüseyinzade Azerbaycanlılar için ilk kez özgünlük (authenticity) problemini ele almış ve Türk tanımı bağlamında onları diğerlerinden değerli kılanın ne olduğunu irdelemeye çalışmıştır²¹. Ancak Hüseyinzade'nin zihnindeki ve metinlerindeki

²⁰ Milli hareketin B evresi'nde romantik şairlerin vatan kavramına ilişkin eserleri için bkz., Veli Osmanlı, (2005). Azerbaycan Romantizmi Cilt. 1. Bakü: İlim Neşriyatı.

²¹ Bu sorun için bkz., Charles Taylor, (1991). The Ethics of Authenticity. Cambridge: Harvard University Press. 26-29, 31-43.

özgünlük -dil, tarih, kültür- Azerbaycan merkezli (ulus-devlet) olmaktan ziyade “en gelişmiş” olan Osmanlı Türkçesi ve kültürü üzerine oluşmuştur. Hüseyinzade Azerbaycan toplumunu büyük Türk milletinin bir parçası olarak görme eğiliminde olmuştur (Çağla, 2019: 41). Bu bağlamda B evresi’nde oluşan biz (ulus)’in oluşmasına karşın sınırların belirlenemediği (politik talep-milli tutum) ifade edilebilir.

5.Sınırların Belirlenmesi: Azerbaycan Milliyetçiliğinin Doğuşu

Balkan Savaşı’nın vuku bulması (Osmanlı’nın yenilerek toprak kaybetmesi) ve Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi milli hareketin liderlerinde farklı bir döneme – self-determinasyon imkanının doğması – girildiğine dair algı oluşturmuştur. Bu nedenle Mehmet Emin Resulzade (1884-1955) milli hareketin C evresi’nde politik (milli) eğilimin oluşmasında belirleyici bir metin olan Milli Dirilik (1914) başlıklı seri makalelerinde çağın bir milliyet çağı olduğunu ve istiklalini elde edemeyen milletlerin var olamayacağını – burada Resulzade milli varlığı bizatihi devlete/bağımsızlığa sahip olmakla eşanlamli kullanmıştır – ileri sürmüştür (Resulzade, 2014b: 462-463). Dolayısıyla milli hareketin C evresi’nin temel özelliği politik hedef bağlamında milli istiklalini elde edilmesi olmuştur. Bu nedenle C evresi’nde henüz milli hareketin B evresinde oluşmuş ve modern milletlerin oluşmasındaki temel etmen olan sembolik kaynaklar -dil, tarih, coğrafya, kültür vs.- tekrar yorumlanmış ve romantik Türkçülükten ziyade Türklüğün bir parçası olacak olan Azerbaycan bağlamında (Azerbaycan milliyetçiliği veya Azerbaycan Davası) ele alınmıştır.

B evresi’nde Hüseyinzade’nin başını çektiği romantik yaklaşım hem dil hem de matbuat üzerinde etkili olmuştur. Ancak C evresi’nde ise Osmanlıca yanlıları (örnğ. Şelale Gazetesi) ile Azericiler (örnğ. Molla Nasrettin Dergisi) arasında dil, millet vs. kavramlar tartışma konusu olmuştur (Mahmutlu, 2017: 132, 133). Bu tartışmada Resulzade’nin soruna orta yol bulmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Azerbaycanlıların umum Türk tarihinin, kültürünün bir parçası olduğunu inkar etmeden bağımsız bir Azerbaycan devleti kurmayı tahayyül etmiştir (Resulzade, 2014c: 22-27, Çağla, 2019). C evresinde artık romantiklerin İstanbul Türkçesi veya Osmanlıca merkezli dil yaklaşımı tartışmalara, eleştirilere neden olmuştur²². Resulzade kendisini hem İstanbul’da (1911-1913) hem de Bakü’de lisan tartışmaları içerisinde bulmuştur. Bu bağlamda dil tartışmasında İstanbul Türkçesini kullanmakta ısrar eden aydınları eleştirmiştir. Ona göre maksat halka dil öğretmekten ziyade halkın anladığı dilde yazmak olmalı idi. İstanbul Türkeçsinde ısrarın hem taklitçiliye hem de matbuatta anarşiye neden olduğunu düşünmüştür (Resulzade, 2014c: 218-220).

Milli hareketin A evresi’nde çarlığın zorunlu/kolonyal modernleştirme çabası doğrultusunda ilk modernist ama aynı zamanda Çarlığın memuru olan aydınlar vuku bulmuştur. Bu aydınlar baskın olmayan bir etnik grupun mensubu olarak sadece geleneksel toplumsallığın belirleyici unsuru olan dine ve din adamlarına aydınlanmanın perspektifinden hareketle eleştiriler üretmişler. Ancak kendilerini etnik gruplarından hareketle modern bir milletin mensubu olarak tahayyül edememişlerdir. Bu nedenle başta Ahundzade olmakla A evresi’ndeki aydınları Müslüman olarak tanımlamak gerekmektedir. B evresi’nde ise aydınlar belli konjonktürel

²² Feridün Göçerli’nin İstanbul merkezli dil anlayışını eleştirdiği makale için bkz., Celal Beydili (edit), (2007). Azerbaycan Publisistikası Ontolojisi. Bakü: Doğu Batı Yayınevi. s. 123-128.

nedenlerden dolayı (1905 Devrimi, Ermeni-Müslüman çatışması) uluslaşma süreci için gerekli olan sembolik kaynakları (dil, tarih, kültür, coğrafya, ekonomi vs.) üretme/kurgulama imkanı elde etmişler. Ancak bununla beraber uluslaşmayı genellikle romantik perspektiften okuyan B evresi aydınları politik hedefi belirleyememişler. Çünkü romantik Türkçü aydınlar Azerbaycanı bir ülke olarak Türklüğün dilsel, kültürel, ekonomik vs. en gelişmiş olan Osmanlı'nın bir parçası olarak telakki etmişlerdir. Bu nedenle B evresi'nin aydınlarını -başta Ali Bey Hüseyinzade olmakla- Türk olarak tanımlayabiliriz. C evresi'ni ise bir anlamda milli hareket için politik alanın/imkanın veya milli tutumun doğması gibi de ifade edilebilir. Politik alanın/imkanın doğuşu aydınları veya milli hareketin liderlerini -Balkan Harbi, Birinci Dünya Savaşı ve Ekim Devrimi- ulus problemini -dil, tarih, coğrafya vs.- Azerbaycan bağlamında ele almaya itmiştir. Böylelikle B evresi'de vuku bulan kimlik sancısı veya ihtiyacı romantik Türklüğün sınırları belirsiz -ama Osmanlı merkezli- yaklaşımından *Azerbaycan Davasına*²³ doğru çekilmiştir. Azerbaycan Davası bizatihi Çarlık Rusya bağlamında kalarak kozmopolitik çerçeveden hareket eden ümmetçi ve sosyalistlerden, romantik Türkçülerden farklı olarak sınırları belirlemiş ve milliyetçiliği, talepleri ona göre ileri sürmüşlerdir. Milliyetçi olan bu sınıf tarih ve kültür alanında Türkçü olmakla beraber beraber siyasi çerçevede Azerbaycanı'nın özerkliği ve istiklali hedefinden hareket etmiştir (Resulzade, 2014c: 23). Dolayısıyla milli hareketin C evresi politik talebin programın temel ögesi haline gelişi ve başarıya ulaşma aşaması olmuştur.

6.Sonuç

Hroch politik meşruiyetin kaynağı olarak milletin modern bir hadise olduğunu kabul etmekle beraber önerdiği üçlü modelle ulus-inşa süreçlerinin farklılığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda İngiliz, Alman ve Çek'lerin ulus-inşa süreçlerinin farklı saiklerden hareketle başladığı söylenebilir. İngiliz, Fransız ulus-inşa süreci soyluların bizatihi dahli olarak gerçekleşmiştir. Alman modeli ise Ortaçağın tebaa zihniyetini devam ettiren soylulara karşın entellektüeller sayesinde Alman devletinin bütünlüğü ortaya çıkmıştır. Küçük milletlerde ise ulus-inşa süreci hem egemen milletin yeni milliyetçi elitlerine hem de geleneksel olana karşı mücadele biçiminde gelişmiştir. Çarlık Azerbaycanı'nda uluslaşma süreci Çarlık Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik kolonyal modernleştirme politikaları bağlamında ele alınmıştır.

Bu çalışmada Çarlık Azerbaycanı'ndaki uluslaşma sürecini Hroch'un küçük millet modeli çerçevesinde ele alınmıştır. Bu anlamda uluslaşma sürecinin millet ve devlet yaratma süreci olduğu sonucuna varılmıştır (Bkz., Tablo 2). Çünkü milli hareketin başlangıcında aydınların önünde var olan bir kimlikten ziyade seçebilecekleri birkaç seçenek mevcut olmuştur (Shissler, 2005: 14). A evresi'nin aydınları -bilhassa Ahundzade- modern kavramlara aşina olmalarına karşın milli bir tutum içerisinde olma fırsatı/imkanı elde edememişlerdir. Bu aydınlar dini görüşten hareketle oluşmuş geleneksel/klasik toplumsallığa karşı gelmekle beraber tamamen kopamadıkları gibi egemen/hakim millete (Ruslar) kolonyal bir eleştiri de yap(a)mamışlardır. Dolayısıyla Ahundzade'nin milli bir tutum içerisinde olduğunu iddia etmek mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle uluslaşma sürecinin A evresi'nde Ahundzade -Almanlar'da olduğu gibi- Türkler adına devletin bütünlüğünü hedefleyen bir görüş ortaya koyamamıştır. Çünkü etnik olarak Türkler egemen olduğu bir siyasi yapı (Kuzey Azerbaycan) olmamıştır.

²³ Azerbaycan Davası için bkz., Mehmet Emin Resulzade, (2014c). Eserleri IV. Bakü: Tahsil. s. 22-27.

Milli hareketin B evresi'nde ise aydınlar 1905 Devrimi'nin görece özgür ortamının mutluluğunu yaşamakla beraber, egemen milletin yeni, seküler, milliyetçi elitinin mühalefetiyle karşılaşmış ve akabinde Ermeni-Müslüman çatışmasının vuku bulmasıyla da kim oldukları (milliyetçilik) üzerinde düşünmek zorunda kalmışlardır. C evresi'nde ise aydınlar -başta Resulzade olmakla- savaşların -Balkan, Birinci Dünya Savaşı- politik alanda istiklalini edinmiş ulusların egemenliğini doğuracağını düşündüklerinden istiklal (politik talep) için mücadele etmişlerdir. Bu anlamda Çarlık Azerbaycanı'nda uluslaşma süreci Hroch'un küçük millet modeli (Bkz., Tablo 2) çerçevesinde ele alındığı taktirde sürecin hak ettiği düzeyde anlaşılacağını söylemek mümkündür. Nitekim Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını, istiklalini koruyamamasının temelinde bağımsızlığın kesintiye uğramış devletsizlik veya devlet tecrübesizliğinin etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu çalışmada uluslaşma süreci modern perspektif çerçevesinde Hroch'un küçük millet modeli bağlamında ele alınmış ve uluslaşma sürecinin millet ve devlet yaratma süreci olduğu sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Baudart, A. (2012). Rönesans içinde R. Jacqueline , Modern Dünyanın Yaratılması (İ. Yerguz, Çev., s. 135-191). İstanbul: İletişim.
- Beiser, C. F. (2018). Aydınlanma, Devrim ve Romantizm. (A. Önal , Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Bumin, T. (2016). Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çağla, C. (2019). Nation-Building in Southern Caucasus: The Case of Azerbaijan (1900-1920). *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 2(2), 31-55.
- Farago, F. (2012). Modern Siyaset Kuramı: Hobbes ve Locke. J. Russ içinde, Modern Dünyanın Yaratılması (İ. Yerguz, Çev., s. 283-305). İstanbul: İletişim.
- Fichte. (2006). Alman Ulusuna Söylevler [1807-8]. E. A. Kılıçaslan , & G. Ateşoğlu (Dü) içinde, Alman İdealizmi I Fichte (s. 321-329). Ankara: Doğu Batı.
- Fichte. (2006). Çağımızın Temel Karakteristikleri. E. A. Kılıçaslan , & G. Ateşoğlu (Dü) içinde, Alman İdealizmi I Fichte (G. Ateşoğlu, Çev., s. 310-320). Ankara: Doğu Batı.
- Greenfeld , L. (2019). Nationalism . Washington : Brooking Institution .
- Greenfeld, L. (1996). The Modern Religion? *Critical Review*, 10(2), 169-191.
- Greenfeld, L. (2006). Nationalism and the Mind: Essays on Modern Culture. Oxford: One World.
- Greenfeld, L. (2017). Milliyetçilik. (A. Yılmaz , Çev.) İstanbul: Alfa.
- Hüseyinzade , B. A. (2007). Seçilmiş Eserleri. (O. Bayramlı, ve A. Turan , Dü) Baku: Doğu Batı.
- Hroch , M. (1985). Social Preconditions of National Revival In Europe. (B. Fowkes, Trans.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Hroch , M. (1990). How mush does Nation Formation Depend on Nationalism? *East European Politics and Societies*, 4(1), 101-115.
- Hroch, M. (1995). National Self-Determination from a Historical Perspective. *Canadian Slavonic Papers*, 37(3/4), 283-299.
- Hroch, M. (2004). From ethnic group toward the modern nation: the Czech case. *Nations and Nationalism*, 10(1/2), 95-107.
- Ichijo, A. (2011). Introduction: Europe As Modernity . In A. Ichijo, *Europe, Nations and Modernity* (pp. 1-13). New York: Palgrave Macmillan.
- Kohn, H. (1965). Nationalism. (L. L. Snyder, Ed.) Florida: Robert E. Krieger Publisher Company.

- Mahmudlu, C. (2017). Theorizing Nation Building in Azerbaijan . içinde A. Mammadli, A. Braux, ve C. Mahmudlu, "Azerbajani" and Beyond: Perspectives on the Construction of National Identity (s. 124-150). Berlin: Verlag Dr. Köster.
- Nesibli , N. L. (2019). Azerbaycan Tarihi. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Poole, R. (1991). Morality and Modernity. London : Routledge .
- Resultzade, M. E. (2014b). Eserleri II. Haz. Şirmemmed Hüseyinov. Bakü: Tahsil.
- Resultzade, M. E. (2014c). Eserleri IV . Haz. Şirmemmed Hüseyinov. Bakü: Tahsil.
- Russ, J. (2012). Önsöz içinde R. Jacqueline , Modern Dünyanın Yaratılması (İ. Yerguz , Çev., s. 7-13). İstanbul: İletişim.
- Russ, J. (2016). 18. Yüzyılda Fransız Düşüncesi. içinde R. Jacqueline, Aklın Zaferi (İ. Yerguz , Çev., s. 11-63). İstanbul: İletişim.
- Shayegan, D. (1993). Yaralı Bilinç. (H. Bayrı, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Shissler, A. H. (2005). İki İmparatorluk Arasında. (T. Ulaş Belge Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tamir, Y. (1993). Liberal Nationalism . Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, C. (1991). The Ethics of Authenticity . Cambridge : Harvard University Press.
- Taylor, C. (1999). Nationalism and Modernity. içinde R. Beiner, Theorizing Nationalism (pp. 219-147). New York: State University of New York Press.
- Taylor, C. (2006). Modern Toplumsal Tahayyüller. (H. Koyukan , Çev.) İstanbul: Metis.
- Ülken, H. Z. (2016). Millet ve Tarih Şuuru. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları .
- West, D. (1998). Kıta Avrupası Felsefesine Giriş. (A. Cevizci, Çev.) İstanbul: Paradigma.
- Yılmaz, L. (2010). Modern Zamanın Tarihi. (M. E. Özcan, Çev.) İstanbul: Metis.

